

Michael Moser

Uniwersytet Wiedeński

**„РУСЬКО”-ПОЛЬСЬКИЙ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ
СЛОВНИЧОК ЛЕКСИЧНИХ ОСНОВ З
„Лѣкарства на оспалый оумысль чоловѣчій”,
Остріг, 1607 р.**

**A Brief “Ruthenian”-Polish Differential Dictionary
of “A Remedy for the Idle Human Mind” (Ostrih, 1607)**

ABSTRACT: The study analyzes the vocabulary of the Ruthenian “prosta mova” (“common language”) in a bilingual Ruthenian-Church Slavonic printed edition of 1607 (“Lіkarstvo na ospalyj umysl’ čolovičyj” – “A Remedy for the Idle Human Mind”, translated by Demian Nalyvajko). We single out and discuss those lexical stems of the Ruthenian text that have no immediate equivalent in the early modern Polish language. Some of these stems belong to the Orthodox church terminology, others can be explained by the Church Slavonic original of the translation, still others demonstrate that Nalyvajko, like many other Ruthenian authors of that period, avoided certain Polish word stems despite the fact that his language is characterized by a plethora of marked Polonisms, and some of these avoided stems do occur in other Ruthenian texts of that period. Several markedly Ruthenian stems belong to the sphere of functional words.

KEYWORDS: Lēkarstvo na ospalyj oумысль čolovčěj, Demian Nalyvajko, (Middle) Ruthenian (Middle Ukrainian) language, Prosta mova, Ukrainian and Polish lexicology, differential dictionary

**1. „Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій” (Остріг, 1607 р.):
пам’ятка, написана „прототипічною простою руською мовою”**

„Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій“ (далі: Л) – острозький друк 1607 р., що містить три церковнослов’янські тексти з „руським простомовним“ перекладом Дем’яна Наливайка – зокрема йдеться про два твори Івана Золотовутого („Слово о покаянії къ Февдору мнихуу испадшему“ й „Сло-

во в еже вбаче вьсоуе мате^тса всакъ члкъ живый^а) та тестамент царя Василія I Македонянина сину Левові під назвою „Василіе в Хѣ црѣ грекомъ. Лвоу възлюбленному снѣу, и съцрѣствоующемоу. в добродѣтели наказаніе“.¹ У попередній статті дослідили деякі орфографічні, фонетично-фонологічні та морфологічні риси мови Л та додали стислі спостереження щодо лексики пам'ятки.² У цій статті ми пропонуємо детальніший аналіз лише тих лексичних основ з Л, які не мають безпосередніх відповідників у ранньомодерній польській мові.

У своїх попередніх працях про ранньомодерну „просту руську“ мову ми не раз наголошували, що в її „прототипічному“ різновиді „фонологічна та морфологічна будова твердо стоїть на власному, східнослов'янському ґрунті й має виразне надрегіональне спрямування, виростаючи з плеканої впродовж століть руської канцелярійної мови“³, при цьому попри значний збіг лексики „простої руської мови“ з польською руські лексичні морфеми зазвичай зберігають свою руську фонетично-фонологічну структуру. У своїй попередній статті про Л ми навели фрагмент із тексту з власним (гіпотетичним) перекладом ранньомодерною польською мовою. На підставі кількох словоформ із цього фрагменту ми коротко покажемо, що маємо на увазі: словоформа *горь* в устах Наливайка та більшості його укр. сучасників як [hür]⁴, на відміну від пол. форми [gu^or] чи то вже [gur]; в етимологічному розумінні словоформи ідентичні. Це саме стосується коренів форм *чоловѣкъ*⁵ порівняно з *człowiek* (деінде в Л, до речі, таки трапляється пол. форма *човек* (III) та *ворочае^тса* порівняно з *wraca się*, *дознавши* порівняно з *doznawszy*, тощо, а також низки інших основ з інших частин Л, як-от: *дѣточки* (56) порівняно з *dziateczki*⁶,

¹ Видання тексту нещодавно здійснено: Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій. Факсимільне видання „Лѣкарства“ 1607 р. [т. I] в комплекті з транслітерованим текстом [т. II] та науковим дослідженням [т. III], підготували до видання: В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська, т. I: відп. ред.: В. Мойсієнко, Житомир 2017.

² М. Мозер, *Про „просту руську“ мову*. „Лѣкарства на оспалый оумысль чоловѣчій“ 1607 р. [у друці].

³ Див., між іншим, М. Мозер, *Причинки до історії української мови*. 3-є вид. Вінниця 2011, с. 73.

⁴ Точніше див.: Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, Харків 2002, с. 761–779.

⁵ З технічних причин не подаємо низку надрядкових знаків.

⁶ Принагідно зауважимо, що в тих випадках, у яких пол. слова у сучасній мові або маловживані, або змінили свої граматичні чи також семантичні властивості, ми це загалом залишаємо без коментарів. Наприклад, пол. форма *dziateczki* сьогодні вживається лише в жартівливому контексті, див. *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski, Warszawa 1958–1969, п. г. *dziateczki*. Деінде в Л вживається *крадежь* як іменник чол. р.: *еднакое своего крадежоу заживае^т штоуки* (119) – у ранньомодерній пол. мові цей іменник також виступає у чол. р. та у жін. р., див. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966– (далі:

поутати ‘путати, в’язати’ (122) порівняно з *peťacie*⁷, с *черева* (57) порівняно з *z trzewa*, *ци* (33, 48) порівняно *czy*, тощо. Наявність різних граматичних суфіксів, як-от у формах *рекь* (III) порівняно з *rzekł*, та різних тематичних голосних, як-от у *въдаль* (*не въдаль Бга* (15)) порівняно з *wiedział*, або й у формах порівняльного ступеня *ме^рзенъиши*⁸ (14)⁸ порівняно *mierzieńszy*, ми залишаємо поза увагою. Це саме стосується специфічної етимологічної різниці між українським *що* (< наз. в. *цьто*; *що* (16), *щобы-смо* (V); трапляється часто) та пол. *co* (< род. в. *цьсо*), а також, скажімо, укр. реінтерпретації праслов. слова *ро’рка* порівняно з *rozgalróżga*⁹, а форм корені *гноус-* супроти *gnus-* (*а богатство гнюсности и роскоши естъ ѿцемъ* (133)); у пол. завжди

СП XVI), п. г. *kradzież*. Зрештою нагадаємо, що деякі форми з Л, що узгоджуються з нашими правилами, залишилися без відповідників у сучасній пол. мові, проте у ранньомодерній мові вони ще існували, див., наприклад, *вспѣти* (*роздѣлити потомкомъ какъ потреба ѿчизнѣю мае^нность не вспѣл-емъ* (117)) супроти заст. пол. форми *uśpieć* (засвідчено на сайті: Słownik Polszczyzny XVI wieku (> Indeks hasel), [w:] <http://spxvi.edu.pl/> (далі: Сайт СП XVI), 11.09.2019), *поту* (*поты трѣвати а^н сѧ змильетъ на^р нами* (6)) супроти *potu*, *волна* ‘хвиля’ (*волна носи^н* (107)) супроти дав. пол. форми *welna/weln* (у суч. мові: *fala*), див. також прислівник *инѣды* (*Власне, , како кѣ^ры бы кто на самый ве^рхъ высокое слоу^рвы в’стѣнѣвши, бачи^н море, и на ню^н жеклюючи^х, же единыхъ валы оуплюю^н, а и^ншихъ в камѣнь розбиваю^н. а ин’ши^х же сѧ инѣды змагаю^н, а инѣды ихъ тѧ възнѣ вътеръ кѣвѣ^товный провади^н* (107) супроти заст. пол. форми *inędy* (засвідченої в СП XVI), а також дієприслівник *нинѣ*: *Пристойный ест’ часъ и мнѣ нинѣ тое мовити [...]* (2); *Ннѣ бовѣмъ жалем’ естъ вѣо^рненное бра^нское все згромаже^ре. а влѣчностю и потѣхою невѣрныхъ збориско* (73); *А часо^н вчора боудѣчи преложоны^н , а ннѣ гольтаемъ. ни в чо^н не естъ в^р машкаръ розный* (98) супроти застарілої пол. форми *ninie* (у сучасній пол. мові про її уявність свідчить прикметник *niniejszy*) (щодо всіх пол. словоформ див. під відповідними гаслами у СП XVI та на Сайті СП XVI).

⁷ Окремо наведемо цікавий приклад: *Дла чого мене бога^нство кохан’ки мои поутае^т* < *Что ма богатѣство в любви^нги ници спинае^т* (122). Аби зрозуміти це речення, варто мати на увазі, що тут багатство в алегоричному розумінні звертається до людей: „Чому Ви мене, багатство, путаєте, дорогі мої?” Хоча дієслово *peťac* у СП XVI ілюструється лише одним прикладом, *Słownik staropolski*, red.: S. Urbańczyk, t. 1–11, Warszawa–Kraków 1953–2002 (далі: ССтп) та *Картотека Словника польської мови XVII і першої половини XVIII ст.* (*Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*), [w:] <http://www.rcin.org.pl/publication/20029>, (далі: *Картотека СПМ XVII–XVIII*) (11.09.2019) засвідчують, що воно було загальноживим.

⁸ У цсл. тексті вживається прикметник *сквер’нгийшии*; утворене від нього *всквернити*, виступає в рус. тексті, про що йтиметься нижче.

⁹ Див.: *и не zostawi^н з ни^х коренѧ анѣ ро’ки < и не встанетъ корень ни же стебль* (47). У пол. Біблії (згідно з перекладом Якуба Вуйка) усталений переклад *nie zostawi po nich ani korzenia, ani gałązki*. Укр. форма *різка* ґрунтується на реінтерпретації прасл. форми **rozga*; звідти й походять форми, що базуються на зворотньому словотворі, як-от *різа*, *різзя*, тощо, див. *Етимологічний словник української мови*, Київ 1982–2012 (далі: ЕСУМ), п. г. *різка*.

переважали форми *gnus*, *gnuśny*, *gnuśność*, тощо.^{10 11} Нарешті підкреслимо, що ми у цій статті не питаємо про походження пол. слів. Усе ж таки варто вказати на те, що в Л виступає іменник *посоуль*¹², якому у ранньомодерній пол. мові

¹⁰ У ранньомодерній мові співіснували форми на *гнуос-* та *гнуен-* (див. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Львів 1994 (далі: СУМ XVI–XVII), п. г. *гнуосный*, *гнуосний*, *гнуосный*) супроти пол. *gnuśność*, з яким лише спорадично співіснували форми на *gnius* (у *Картотеці СПМ XVII–XVIII* також засвідчено *gnius*, у ССтп трапляються лишень форми з твердим *n*). Олександр Брюкнер міркує, що форма з м'яким *ń* була типова для людей „z stron wschodnich (Smotrycki) albo na Litwie“ (A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, п. г. *gnuśny*).

¹¹ На окрему увагу заслуговують два відприслівникові прикметники, хоча вони не протирічать загальним стосункам (руське *о* відповідає пол. *e*, при цьому варто мати на увазі, що не йдеться про давні форми: 1. *тамошній*: *тамошнее тръвоги* < *тамошнаго мѣтежа* (114). У старопол. мові засвідчені лише прислівникові форми *tam*, *tamo*, тощо – прикметникових дериватів ще не трапляється. Сайт СП XVI нотує утворення *tameczny*, *tameszny*, а також *tamtieczny*; 2. *тоутошній*: з *досвѣченъа тоутошнѣ моукъ* < *ѡискоуса же малыхъ* (34; у цел. тексті не повторюється іменник, трохи раніше трапляються слова: *моуки вноа*), *тѣтошнюю роскошь* < *соущихъ zde* (37), *тѣтошній живо*^m < *настоѡщее житіе* (99) (*тоутошній* трапляється часто). У старопол. мові, згідно з ССтп, засвідчено лише прислівник *tuta*, тоді як прикметникових дериватів ще нема. Сайт СП XVI нотує утворення *tuteczny*; з огляду на наявність утворення *tameszny* варто виходити з того, що де-не-де вже вживалися уподібнені форми на кшталт *tuteszny*. На окрему увагу заслуговує також прислівник *тогда*, який етимологічно тотожний з пол. *tedy* (< прасл. *тъgdy*): *Тогда внога*, *который и правдиве былъ шшѣка*^o, *вб'стоунивши, просили*, *абы и оуказалъ внога моужа* < *и тогда иже въ истин'ноу прелец'шагоса вб'стоунившие, молахъ показати имъ моужа* (80); *тые тогъы на діаментъ были мо'нгийшими* < *тогъа адамн'та крѣп'чайше вдолъваше всеядцоу пламеню* (18); *Але если кто ѡ сее не вызволитъ себе, сро'шад его по ѡхоже'ю с того свѣта прійметъ пгъчъ внаа тогъы* < *аще ли кто сѣа не избавитса, сгльнгийше того ѡшедша ѡсюдоу прійметъ тогда вна* (33); справа в тому, що паралельно з названою формою в Л дуже часто виступає полонізм *теды*, див. *по'неси жъ теды и тепе' розоумные свои вчи* (43).

¹² Усі чотири приклади трапляються на одній сторінці: *брати посоулы без'встыдъ и боазни [...] бранье посоуль [...] са науочи^m за посоулы преложества кѣновати [...] не тылько саⁿ посоулы брати боуде^m < кь м'здопріятію без боазни зрить [...] м'здопріятіе [...] на мздѣ науочитса власти кѣновати [...] не точію той даропрійматель боудеть* (157). Приклад *бранье посоуль* вказує на те, що поруч із словоформою *посоуль* могла також бути в ужитку жіноча форма *посула*, адже нульової флексії у род. відм. мн. в іменників чол. р. з наз. відм. на нульову флексію не спостерігається. Однак пол. історичні словники нотують лише чол. форму, це саме стосується історичних словників російської мови (И.И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, СПб. 1893–1923; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Москва 1975–; Євген Тимченко (Є. Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, т. 1–2, Київ 2003) не нотує цього іменника.

відповідає слово *posul*¹³, про яке ССтп міркує, що йдеться про білорусизм („białorutenizm“).

Попри наявність таких форм, якими займатимемося нижче, ми досі дотримуємося своєї основної думки:

[...] автори, вживаючи „просту мову“ на письмі чи усно, зазвичай спершу мислили по-польському, а відтак „ізращували“ дійсно наявний або віртуальний польський текстовий прототип, унаслідок чого з'явилися витвори, на які можна б поширити характеристику „natione Poloni, gente Rutheni“: у типовому варіанті процес „ізращення“ заціпав графеміку (коли йшлося про писаний текст), фонологію та словозміну.¹⁴

На відхилення від таких прототипічних обставин ми вже вказували раніше; в одній із попередніх праць ми, дослідивши текст відомої „Інструкції“ 1609 р.,¹⁵ наприклад, дійшли висновку, що лише 0,68 відсотків лексичних основ відхиляються від названих прототипічних обставин.

2. Лексичні основи, що етимологічно не збігаються з польськими

Як ми зазначали у попередніх працях, виразно церковнослов'янські основи замість польських часто трапляються, як очікується, коли йдеться про православну християнську термінологію (Мозер, 120). Л не є винятком. У наступному прикладі слово *храмъ* з цсл. тексту потрапляє і в переклад, однак фігурує лише як глоса: *И ввалъ церковъ, альбо храмъ, стъйшійи бы^н на^о вный. не злото^н бовгъмъ и сръбромъ, але дха стго свѣти^нсѧ ласкою (3) < сей храмъ стъйшъ бѣ вного, ни бо злато^н, и сребром, но дховною блещашесѧ блг^отїю.*

В інших випадках просто вживаються цсл. форми, які здебільшого переймаються з цсл. версії:

*всезде^нжитель: на^н все / де^нжитель (47) < Гъ вседеръжитель: у пол. мові XVI ст. нема форм *wszedzierzyciel, wszzechdzierzyciel*, тощо.*

¹³ ССтп нотує один приклад у множині (*Vere nihil aliud nisi poclony yel poszyly*, біля 1500 р.), ССтп XVI нотує декілька прикладів вжитку *posul* (п. г. *posul*).

¹⁴ Мозер, *Причинки...*, с. 119–120.

¹⁵ М. Moser, *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, Edmonton–Toronto 2017, с. 64–76.

всемирный: *всемирный соудъ* [...] (1), без цсл. відповідника: у пол. мові XVI ст. лишень засвідчено *mir* ‘мир’, значення ‘світ’ нема; не трапляється також лексем на кшталт *wszecmirny* або *wszemirny* (трапляється лише *wszemożny*).

въсточный: *межи стыми того, и патріархами апостольское въсточное церкви стое*, без цсл. відповідника (VII): автор не вибрав прикметника *всходній/всходный*, що б відповідав пол. *wschodni* і трапляється в чималих інших ранньомодерних рус. джерелах (див. Словник укр. мови).

геен(н)а: *жебы на^с в геен^у оуве^ргъ < а не давъ гееноу въвръжетъ* (27). Цей грецизм не трапляється в ранньомодерній пол. мові (карт., Слов. XVI).

згибель, згибиий: *над людми злыми, згибели¹⁶ и каранья годными* (IV; без відповідника); *и цркви Ха в собѣ маючю оупа^окоу и згибели < и храма хр^стноснаго низложеніе и погоубленіе* (3); *самое въ^чное згибели дно < [...] къ самому погибелномуу дноу ниспаде* (8); *в их згибель < ѿ погибели* (110); *до великое прихода^м згибели < къ велицѣй поползаютса погибели* (154). Сюди ж належать форми: *збаве^е згиблы^м дшамъ < спсеніе погибающимъ дшамъ* (6); *згиблѣю дшѣ < погибшоую дшоу* (10); *згибла*, без відповідника внаслідок вільного перекладу (23); У пол. мові нема основ **gibiel* чи то **zgi biel*; найближчим відповідником є словоформи *zginienie/zginęły*; пор. словоформу *zginie^m* (39), що збігається з пол. формою *zginie*.

клеветникъ < клеветникъ (12): нема цього слова в пол. мові ранньомодерної доби (на відміну від чеської й словацької, до речі).¹⁷

крестъ: *На кони рыцерь з мечемъ значи^м мезъство, / а кр^стъ^о, мѣслацъ и свѣзды <→ набоженство* (II), без відповідника в цсл. тексті; *Вспаматавши на многа разбойника, который на кр^стъ оуправедливи^са < но въ оимѣ прїати иже на кр^стъ вправдавшася разбойника* (104). У ранньомодерній пол. мові словоформи *krzest/chrzest* уживалися перш за все в значенні ‘хрещення’, єдиний приклад у значенні ‘хрест’ („krzyż“) походить з текстів Станіслава Ориховського (Stanisław Orzechowski), що був народженим русином (українцем), див. СП XVI.

¹⁶ У транслітерованому виданні помилково: з *гибели*.

¹⁷ Див. М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1996, п. г. *клевета, клеветать*.

милостына: *Є милостынѣ [...]* Милостыню *вбфите чини потребо-
 ующим < Є милостыни [...]* Млѣть *изъвильствоуи требующимъ* (152);
Вызволяетъ з декрету смертелного милостына часо^м < *Ргышитъ оуставъ
 смртный млѣтныи многожды* (131); на цій самій сторінці трапляється від-
 гомін пол. відповідника *jałmużna*: *кѣѣ Бгѣ для збавенья нашего ялмоу^{жнѣ}
 нашѣ вдачне прїиме^м* < *внегѣа Бгѣ нашего ради сп^сніа даро прїимецѣ* [так,
 з пробілом у факсимільному виданні] *боудетъ* (130–131); деінде також не
 раз виступають утворення від цієї самої запозиченої основи, див. *щодрымъ
 ялмоужникомъ* (119) < *jałmużnik*.

нбѣный: *мало тыхъ^о, которые бы нбѣного королевства достыли* < *мали
 нбѣное црѣствіе наслѣдоваши* (155), *нбѣное вдѣдичити* < *нбѣное наслѣдовати*
 (155); *нбѣное филозофїи* < *вышнѣго любомоудрїа велгнїа* (6); *незлчоные до-
 бра нбѣные* (1), без цсл. відповідника. У ранньомодерній пол. мові засвідчено
 лишень утворення *niebieski*, див. СП XVI.

санъ: *Цнота бовѣ^м болаша естѣ на^о вшелакїи санъ* < *добродѣтель бо лоч-
 ши естѣ ѿ всѣакого сана* (134); *взглядѣ^м саноу* (2х) < *по саноу, по санѣ* (134; 2х);
санъ ѿцовскїи < *сана [...]* *ѿча* (94); деінде замість цсл. слова *санъ* кілька разів
 виступає відповідник *станъ*, що збігається з пол. іменником *stan* та може бути
 запозиченням з пол. Цього слова (згідно з Максом Фасмером, імовірно йдеть-
 ся про тюркізм)¹⁸ нема в пол. мові ранньомодерної доби.

сценникъ, сценническїи: *а сценниковѣ мѣи в поваженью* < *и сценникъ
 стыдиса* (130); *сценниковѣ его мѣти в почтивости* < *іерей его почитати* (130;
 тобто, слово *іерей* не переймається); *посщенье сценническое* < *сценническое
 стое* (3); слово *świaszczenik* чи то *świszczenik*, згідно з СП XVI, у пол. тра-
 пляється лише як екзотизм; полонізованої форми на кшталт **święczenik* нема.
 Іменника *ксюндзѣ* ‘ксьондз’ у Л не трапляється, на відміну від етимологіч-
 но історично утвореного від цього самого кореня *ксю^нже* (пол. *książe*), який
 виступає в безпосередньому сусідстві з рус. відповідником *кнѣжа*: *али анѣ
 кроль ест кроле^м. анѣ ксю^нже кнѣжате^м. анѣ воевода воеводою* (99).

спѣеніе: *нашего спѣенїа ворога* < *нашего спѣенїа врага* (7); сюди ж належить
 типово цсл. складений прикметник *дшеспсителный*, який перекладач запро-
 ваджує без зразка в цсл. тексті: *дшеспсителные слова* < *спсенаа словеса* (175);
 деінде виступає полонізм *ратоунокъ* (110).

¹⁸ Див. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, п. г. сан.

*всквернити: роуки варварьскіе стал стыхъ wskвернили < роуки варварскіа, стал стыхъ wskверниша (3); у пол. мові існує дієслово *skwierczeć*, що в давнині вже могло означати ‘плакати, ридати’ (СП XVI); сюди належить іменник *skwierk*, тощо; проте прикметника **skwierny* немає, відповідно також нема створеного від нього дієслова.*

*в̄чаалтиса: А если бы на великость неправостиі своихъ смотрячи в̄чаалтиса, и нГ наvernoулі бы са и не полгъпишилі < аще ли на величество възрѣ⁸ своихъ безаконій, в̄чаилси бы възвращеніа и преложеніа (20); в̄чалными оумыслами < в̄чалніа промысли (22); Але и^{жс} са покаавъ^о, а не в̄чаал^а < но понеже показси, а не в̄чалвса (24); анѣ са в̄чаваимо полгъпише^а < ниже в̄чаемса премгненіа (25); где великость хоробы до в̄чалніа на^е приводити звыкла < ідеже оибо недоигомъ естество въ в̄чааніе насъ вълагати вбыче (64); бы-сь те^{жс} и тислчѣкротъ в̄чаал^а себе, мы пре^о са нѣ маемо тебе за в̄чаал^аного < аще и тмами в̄чаеиши себе, мы не в̄чааваемъ тебе (65). У пол. мові цього дієслова нема; існують лише однокореневі дієслова *czaić się, przyczaić się* з цілком іншими значенням ‘підстерігати, підстерегти’.¹⁹*

У суто релігійному значенні також представлені наступні два слова:

*а^нкіра: пѣстившиса а^нкіры тое стое < вставитъ анѣкурѣ сїю сценною (7); у релігійному значенні перекладач тут вживає слово з цсл. тексту (запозичення з гр. мови): деінде у дослівному значенні виступає слово *котва* (див. ранньомодерне пол. *kotew/kotwa: котвы запѣстивши < анктуры ниспоустивше (110).**

корма: ко^рмѣ мо^ннѣю < анѣкурѣ твердоу (6; у метафоричному значенні); у пол. мові нема однокорінного відповідника.²⁰

Далі наведемо інші лексичні основи, що в них нема прямих етимологічних відповідників у ранньомодерній пол. мові:

¹⁹ Див. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, п. г. *чайть*.

²⁰ Додамо, що слова *приходъ* (див. *перѣ неоублаганы^н ее* [смерті, М. М.] *приходо^н* (176)) та *входъ* (*А на^о то все зам^нкнено и двери до покоути и полгъпишеньа. и до раю вход^н загорожено* (115)) мають ще прямі відповідники у пол. мові раннього XVII ст., див. *Картотека СПМ XVII–XVIII*, п. г. *przuchód, wchód*. Ще одна цікавинка – переклад іменникової форми *хольмы* назвою *бескиды: на горы и хольмы > на горы и бескиды* (23); у ССтп та СП XVI нема такого гасла, *Картотеці СПМ XVII–XVIII* п. г. *Beskid, Beszkid* воно зазначено, проте в усіх прикладах конкретно стосується *Бескід*.

боротиса: *которые з звѣрами борю^мса < звѣрборци (54); Нѣ машѣ дивѣ w товаришѣ томоу^о, кто са боре^м оупасти < Не дивно w дреже боруюемоуса пасти (91)*: згідно з СП XVI та *Картотекою СПМ XVII–XVIII* у ранньомодерній пол. мові вже не вживалося давнє однокорінне дієслово *bróć się* з одного боку, та ще не вживалося запозичення з укр. та білорус. *borykać się*, з другого. Деінде доволі часто вживається полонізм *вальчити* (149).

-веречи, -вергъ ‘-кинути’: *в пѣ^ч оуверечи < въ пещѣ въвергнути (14); в пѣчѣ казалѣ оуверечи < въ пещѣ въвергнути (16); і которы^х звлаза^а и оуве^ргъ [...] < и^х же свлаза и въве^рже [...] (16), жебы на^с в геенѣ оуве^ргъ, і wгневи ѿда^а < а не давѣ гееноу въврѣжетѣ, и wгневи предастѣ (27); все пове^ргъ з души < вса внезапоу поверже ѿ дша (43); не конечно все с памяти своее вывергъ < не всадчески ѿ памяти своеа низвергъ еси (110); насмѣвиска бовѣ^м е^с годенѣ, кто врѣжѣ пове^ргши, спосро^ккѣ товариства оутече^м < поношеніе бо естѣ вроужіе повергнути, и ѿ ратныхъ быти (92); И ты^х^о, которые та в то^м wгонѣ оуве^ргли^о, спалиш < и въвергшихъ та въ wгнѣ съжжеши (102)*. Ми навели всі приклади вжитку цього кореня, бо помітно, що в усіх випадках у цсл. тексті також трапляється дієслово з цим самим коренем. В усіх прикладах у перекладах польською вживалися б, мабуть, утворення від кореня *rzut-* (*wrzucić, porzucić*). Варто вказати, що в *Матеріалах* Євгена Тимченка нема дієслівних форм на кшталт **рютити/*рүтити* чи то **рюцити/*рүцити* (ми також звірили можливі утворення з префіксами *в-* чи *по-*),²¹ проте у СУМ XVI–XVII таки трапляється гасло *вруцити < wrzucić*.²² Дієслово *веречи, вергнути* часто виступає в ранньомодерних руських текстах.²³

веретиско: *в веретиско оубра^сса < вретичемѣ одѣгаса (20)*. Про цю форму (нарах *legomenon*?) вже йшлося в нашій попередній статті про мову Л. Воно є напевно перш за все відгомоном цсл. зразка (іменник *вретиче* часто вживається у цсл. мові в значенні ‘дешевий одяг’, ‘мішок’).

²¹ Див. Тимченко, *Матеріали...*, під відповідними гаслами.

²² СУМ, п. г. *вруцити*: Щоправда, дієслово там пояснюється інакше (мовляв, ідеться про відгомін пол. *wrócić*), однак наведений приклад переконує нас, що ми маємо справу з полонізмом *вруцити (< wrzucić)*. Див. СУМ, п. г. *вруцити*: „помененый Рожковский, до пана на покой его вшедши, небожника пана Счасного Харлезского, хорого а через него юж перед тым смертелне зраненого, пана своего оною хустою мокрою, вруцивши му ее несподевано с тылу на шию, оного торгаючи, давит и душит почал“ (Луцьк, 1604).

²³ СУМ, п. г. *веречи, вергнути*.

вернѹти(сѧ), -вернѹти(сѧ), вбе^рноути(сѧ), -верненье: [...] зновѹ до пе^ршее пыхи ве^рноувишѧ < паки на первую възвратитисѧ грѣдость (14); и идоу звязаный ѿколь верноутисѧ не естъ речъ можнаѧ < грѣдоу связанъ ѿнюдоу же възвратитисѧ нгѣсть прочее (116); Не хоче^м бовѣ^м смрти грѣшиного члка, але абы сѧ наве^рноул и живѣ былѣ. Наве^рнгѣмосѧ жѣ. прето найми^лшѧ мнѣ голову, оучингѣмо то^о, що и Бгѣ хоче^м < не хоче^м бо смрти грѣшникуоу, но яко же вбратитисѧ и живѣ быти емоу. вбратимсѧ оубо шлюбзнаѧ ми главо, и волю сътворимѣ бжѣю (27); Мовилемъ^о, повѣдаеть^о, по вно^м заблуже^ню ее конечномъ, абы сѧ до мене наве^рноула, и не наверноула сѧ < И рѣхъ рече, по еже съблудити ей сѧ всѧ, къ мнѣ възвратисѧ, и не възвратисѧ (67), наве^рнѹтисѧ^о, ѿколь выпали < и се естъ еже тѣхъ не вставлѣаетъ възрѣти, и възвратитисѧ ѿнюдѹ же и спадоша (5); и ѿверноул-е^н твар свою ѿ ни^х < и ѿвратихъ лице свое ѿ ни^х (20); и в^сдобѣ всю, внѣвеч^у вбе^рноулѣ < и красотѣ всю растлив (9); Дша бовѣ^м до своее зацности приве^рнена боудѣчи < дша бо въ свое блгородіе възвращишѧ (50); и^же що сѧ было збѣдовало, тое сѧ зепсовало. и все вное доброе прожни^л сѧ стало и внѣвеч^у вбе^рноуло < яко създаннѣмъ разореномъ, и всмѣ внгѣмъ въсоуе и вътще и ждившемсѧ емоу (87); вбе^рноувсѧ на пе^ршѹю злость < и паки на первѣю възвратисѧ злобоу (18); $\overline{\text{C}}$ телесное смрти вы^своле^нѧ и наве^рненьѧ < Телеснаго оубо оумрцвленіѧ раздрѣшеніе (9); по таково^м оупа^ккѣ приверненье < по таково^м ѿпаденіѧ възвращеніе (15) і т. д. Перекладач ніколи не вибрав дієслова в доконаному виді прямо за зразком пол. форм wrócić (się), nawrócić się, nawrócenie, тощо (тобто воротити сѧ, тощо), але зберіг типово східносл. форму основи. Як було згадано повище, дієслівні форми недоконаного виду не враховуємо, адже їхні лексичні основи ідентичні з пол. формами, див. ворочатисѧ супроти wracać (się) (з значнѣмъ и вбфиты^н вбловомъ ворочае^м сѧ (111); до Бга своего, который нгѣк^ды ѿ насѣ не ѿворочае^м сѧ (25).

волхвѣ: Поты^н премоу^рности его бо^сское, и в пришлых справа^х вѣдомости его, знаки певные вде^ржавиши, а во^хзовѣ вны^х чары і астрономіи, и вишлакого шата^нского ча^рнокни^нства тѣнь внѣвеч^у вберне^не видачи, еще го^рши^н сѧ нижѣ пе^рше былѣ показа^л, абовѣ^м чоґо наймоу^ррѣйшиѣ чарнокни^жники и практикарѣ выложити не могли, але еще и на^дприроже^не чоловѣчее таково^й выкла^д быти признали < по сем же паки премоу^рности его, и проразѣмгнѣнѧ дѣйствоуемаѧ, знаменѣ пріемъ. и вѣлишебное и свѣздовное, и всакого дѣяволского влѣхвованѣѧ стѣнь възрѣтивши^юсѧ видѣвѣ, лютѣйша первыхъ показа. таже бо премоу^ррѣи влѣхви газаріни, и завити не възмоґоша, но исповѣдаша вышше быти члч^ского естества (15). У пол. мові нема однокорінного слова. Ми свідомо навели довшу цитату, щоб показати, що корінь волхв- потрапив до перекладу лише один раз, тоді як у цєл. тексті влѣхв- виступає кілька разів. Деінде корінь

вълхв- перекладається яскравими полонізмами *чарнокнижникъ, чарнокниѣтво* (з пол. рефлексом складотворчих плинних) тощо.

выко^мца: *смерть* (→ *выко^мца родѹ нашего* < *смерть, изводите^л родоу* (118). Цього слова нема ні в ССтп ані серед гасел на Сайті СП XVI ані в Картотеці СПМ XVII–XVIII (в останній є картка з гаслом *уукот*, проте нема прикладів). СУМ XVII–XVIII нотує гасло *выкотца* з вказівкою на „стп. *уукотса*“, а також побічне гасло *выкотець*, у якому мабуть не має потреби, адже працівники Словника зібрали в ньому лише приклади вжитку род. відм. мн. на *-овъ*, хоча саме це закінчення (пол. *-ów*) цілком регулярне в пол. іменників чол. р. на *-са*. Про те, що слово *выкотца* є запозиченням з пол. мови, згадує Світлана Гриценко;²⁴ і насправді на певну роль пол. мови стосовно цього слова вказує словотвірна структура. Однак з другого боку варто вказати, що вдаток до того, що цього слова бракує в польських словниках, ще 1917 р. пол. історик-аматор Францішек Равіта-Гавронський (Franciszek Rawita-Gawroński) (нар. 1845 р. у Вінничині) окремо писав про те, що саме „місцевою мовою“ („w miejscowym języku“; де саме межі цих місць, невідомо, проте однозначно йдеться саме про околиці Острога) саме так називалися люди, які вабили людей з маєтків до нових (козацьких) поселень („слобід“).²⁵ Слово може походити від дієслова *уукосіć* ‘викотити’, яке в Словнику польської мови за ред. Вітольда Дорошевського характеризується як „reg. wsch.“ („регіональне східне“; з не вельми слухною вказівкою на рос. *выкатить* зам. укр. *викотити*).²⁶ У цьому контексті також заслуговує застаріле пол. слово *уукосзоваć* ‘виселити, викрасти’, яке, може, не походить від тюрського слова *кочзоваć* ‘кочувати’ (слово мабуть потрапило до пол. мови через укр.), але від укр. *викотити/викочувати* (зміна *т/ч* не може бути пол. походження), див. гасла *выкотити/выкочыти* ‘загарбати, захопити, викрасти’, *выкочене/выкоченье* та *выкочивати* в СУМ XVI–XVII (на відміну від гасла *выкочовати* ‘переселитися’, там-таки).

згожій: *если соу^м згожіє на преложє^нство дознавати < и нраві соуцимъ подобнымъ княземъ извъдовати* (149). Основи *zgoż-* нема пол. мові старої та середньої доби, див. ССтп, Сайт СП XVI, *Картотека СПМ XVII–XVIII*; однак широко вживана однокорінна форма *zgodny*.

²⁴ С. Гриценко, *Запозичення як елемент розвитку українського лексикону другої половини XVI–XVII ст.*, *Studia linguistica*, вип. 9, 2016, с. 189–201; тут: с. 201.

²⁵ F. Rawita-Gawroński, *Klasztor OO. Franciszkanów w Międzyrzeczu Ostrogskim. Szkic historyczny*, *Przegląd naukowy i literacki, rocznik XIV*, 1917, t. XLIII, с. 943–960, тут: с. 952.

²⁶ *Słownik języka polskiego*, п. г. *уукосіć*. Щодо походження слова *уукотса* див. також Rawita-Gawroński, там-таки.

зобгати ‘відгорнути, відслонити’: *перегорода и завѣса зобгана на стороноу / тако же нѣкаа преграда и завѣса съгибаема ѿсреды* (48). Нема прямого пол. відповідника цієї дієслівної форми (див. пол. *zgiąć*). Етимологія укр. кореня, що трапляється і в рос. і в білорус. мовах, не однозначно усталена; нам здається ймовірною теза, що йдеться про метатезу кореня *gъb-* (див. ЕСУМ, п. г. *бгати*, а також Фасмер, п. г. *бгать*). У СУМ XVI–XVII окрім прикладу з Л є лише один інший в трохи іншому значенні ‘зім’ятий, зіжмаканий’ з 1626 р. (СУМ, п. г. *зобганий, зобгань*).

имили ‘взяти’: *Але скоро бы ся едно малого поча^мкѣ ими^л < аще ли начало мало прійметъ токмо* (10), *абы того належачого не имився початкою < тако да неподобающаго емъ ся начала* (30), *але зновѣ ся своее дороги имили < но паки пойдоша въ той же поуть* (61). Про цю основу вже йшлося в попередній статті.²⁷ Віктор Мойсієнко вважає, що ці форми належать до дієслова *мѣти/имѣти*, однак на підставі інг्रेसивного характеру цсл. зворотів (*прійметъ*, не *имѣетъ*; *емъ ся*, не *имѣай ся*; *пойдоша въ [...] поуть*, не *быша въ поути*) ми дійшли висновку, що швидше маємо справу з формами дієслова *имити/имити* ‘взяти’ та *имитися/имитися* ‘взяти’, яких у СУМ XVI–XVII не засвідчено, але які й досі доволі поширені в західніх укр. діалектах.²⁸ Нашу тезу додатково підтверджує факт, що дуже часто вживане слово *мѣти* завжди виступає без *и-*. Найближчий (етимологічно однокореневий) пол. відповідник – *jąć*.

крыло: *по^о крыла < по^о крыль* (56). Форма *krzydło* без префіксу засвідчена лише в поодиноких прикладах старопол. періоду (див. ССтп, п. г. *krzydło*); у СП XVI та Картотеці СПМ XVII–XVIII виступає вже лише сучасна форма *skrzydło*.

вкромѣшній: *вспаматай [...] те^нность вкромѣшнюю < преведи помысль [...] на тмоу кромѣшнюю* (32). У пол. мові ранньомодерної доби нема відповідного прикметника, попри наявність прийменника *okrom*, *okromia-*, *okromie* (див. СП XVI). На вибір прикметника у перекладі міг вплинути цсл. оригінал.

пелена: *котораа та выховала ѿ самыхъ пелень < таже ти бысть питателница ѿ пелень самѣхъ* (129). У пол. мові засвідчена лише суфіксальна форма *pielucha* та утворення від неї на кшталт *pieluszka* (ССтп, СП XVI), яке має відповідник в укр. мові (*пелюшка*). На вибір словоформи напевно вплинув цсл. оригінал.

²⁷ Мозер, у друці.

²⁸ Див., наприклад, Д. Савчук, *Словник українських говірок Карпатського регіону – пояснення та походження слів*, Київ–Косів 2012, ст. 48.

податель: абы-сь [...] ѿ подателя тыхъ добръ заплатоу приналъ < ѿдавшиаго мзды въспрїи́мши (165). Форми *rodaciel* не засвідчено ні в ССтп ані в СП XVI. Однак СП XVI нотує форму *rodawca*, що, до речі, і в Л виступає в іншому місці: *подавци своемѸ (141).*

процатиса: пожекгнаюса з жоною, прощаюса з дѣтми (118). Форма виступає у сусідстві з германізмом/полонізмом *пожекгнатиса*. Польського відповідника дієслова *процатиса* не засвідчено.

смотрѣти, посмотрѣти, присмотрѣти, усмотрѣти, досмотрѣти: на Бга смотрѣти < възирати къ Бгои (6); смотрѣти на своего крола < на цра [...] зрѣти (17); ГѸко^м ласкавы^м на ни^х смотри < вко^м тихимъ къ молацимъ тиса [так!] възри (152), тощо; до Бга посмотрѣти < къ вл^дцѣ възрѣти (5); Присмотриса тежъ тымъ^о, которые [...] < Не зриши ли иже [...] (31); Присмотриса едно найми^нши^й < Зри бо възлюбленне (114); присмотровал-е^мса < зрѣхъ (47); оусмотривши тебѣ впро^д вишлакой справѣ конецъ < зри оубо всакой вещи конецъ (140); абы каждое справы самъ досмотрѣлъ, и жадное нѣкѣ^ды не перебачиль < еже вса оубо хотѣти назирати. и ничто же хотѣти презирати, самому же себѣ (154); як видно, у цєл. тексті дієсловам з коренем *смотр-* зазвичай відповідають форми з коренем *зр-/зир-*. У наступному прикладі дієслово, утворене від *смотрѣти*, безпосередньо пов'язується в гендіадисі з яскравим полонізмом *везриши* (з *e < ъ*), так що обидва цєл. корені потрапляють до перекладу: *Абовѣ^м такъ тые справы^о, в которые ты са^м пилне везриши и оусмотришь, великую прїймоую^м поправѸ < тако же бо иже тобою прилѣжно зримаа же и сматраемаа, великою прїемлють ползоу (154).* У пол. мові та у зах.-сл. мовах узагалі нема форм на *smotr-/smotrz-* або й *smatr-/smatrz-* (< **sъ-motr-*).²⁹ Перекладач ніде не вживає відповідника дієслова *patrzeć* (у *Матеріалах* Тимченка є гасло *патрати* з одним прикладом з *Палінодії* Захарії Копистенського (біля 1620 р.),³⁰ проте деінде не цурається прикметникового утворення *впатрѣнѣиши^м* (95), що у вільному перекладі відповідає цєл. дієслову *trzevıtısа* (Тимченко нотує декілька гасел з основою *опатр-*).

ста^рческїй: ста^рческїхъ бѣдѣ < иже ѿ старости злаа (41). Форми **starczeski* в історичних словниках пол. мови не трапляється, натомість нотуються іменник *starzec* та найближчий пол. відповідник цієї прикметникової форми – *starcowy* (нема також прикметника *starzecki*).

²⁹ Див. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, п. г. смотреть.

³⁰ Тимченко, *Матеріали...*, п. г. *патрати*.

стѣна ‘манера ходити’: *кѡды жѣ и конь мает цнотѣ, стѣноу и крочь < коню оубо добродѣтель бочительное [блгородіе, М.М.] (169)*. Цей іменник, який виступає в гендіадисі поруч із полонізмом *кročь*, досі вживається в суч. станд. укр. мові. У суч. пол. станд. мові в цьому самому значенні виступає лише іменник чол. р. *step*; у ранньомодерній пол. мові, згідно з ССтп та Сайтом СП XVI нема форми *stępa/stępa* у цьому значенні (виступає лише у значенні *ступка*) та взагалі нема гасла *stęp/stęp*. Так само у *Картомеці СПМ XVII–XVIII* не трапляється гасел *stęp/stępa*; *stępa (stęp)* засвідчено лише в значенні ‘ступка’, а *stęp* у значенні ‘степ’ (поруч із *step*); до речі, навіть у Словнику Самуеля Богуміла Лінде ще не трапляється слово *stęp/stęp*.³¹

цвитоутъ: Иѣкъ ново насаженные сады, напаваны боудѣчи водами цвитоутъ, и воцѣрь родѣ^m. такъ и твой оумысль [...] < Иѣко же новорасленіи сади, нападѣми водами цвитоутъ, и плодъ творѣтъ. тако и твоѣ мысль [...] (139). Конкретну дієслівну форму перекладач очевидно перейняв з цсл. зразка, див. укр. *цвісти, цвітуть* з *i < ѣ*. У пол. мові XVI ст. лише спорадично виступають форми дієслова *kwiść* (СП XVI нотує 2 приклади: 3 ос. одн. *kwiecie*, мин. ч. *kwitło*), тоді як однозначно переважають форми з суфіксами: *kwitnąć*, а також *kwitnieć*.

цвѣтъ: в ша^pлатного цвѣтѣ шати оубравшися < въ сурика вдѣлани (31). Цікаво, що перекладач вибрав це слово незалежно від цсл. зразка. В інших ранньомодерних руських текстах часто трапляються відповідники пол. германізму *barwa* (див. СУМ XVI–XVII, п. г. *барва*).

Окремого коментарю потребує також основа *мног-*, адже у пол. мові ранньомодерної доби дієприкметниковий неозначений числівник *mnogo* трапляється лише зрідка: у SP XVI рахують 17 прикладів з формою *mnogo*, поряд із 4 прикладами з формою *mnoho*, які мабуть вказують на руку польськомовної людини з укр. або білорус. контексту (в інших випадках форма основи *mnoh-* могла бути запозиченням з чес. мови). У кожному разі прикметно, що перекладач уникає прямих одноосновних відповідників пол. форм *wiele*, які в інших рус. джерелах трапляються доволі часто (див. СУМ XVI–XVII, п. г. *веле*).³² Прикметник *mnogi* в ранньомодерній пол. мові вживається ще доволі

³¹ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.

³² Словоформа *duże/dużo* у ранньомодерній пол. мові зазвичай ще вживається в інших значеннях: ‘сильно’, ‘дуже’ (див. СП XVI, під гаслом *duże/dużo*), див. укр. *дуже*.

часто, так що ми залишаємо приклади на кшталт з *многими слѣгами* < съ [...] *множество*^м *слоугъ* (41). Отже, ми звертаємо увагу лишень на форму

много: *немного потребовали дновь на оульченье грѣховѣ* < *немнвого требовашиа днѣи, тако вѣцѣстити грѣхѣи внѣ* (21); *Который мови^т, и^ж та^к много лѣ^т слѣжоу тебѣ, и нѣкѣ^оы росказа^л твоего не перестѣпи^л* < *толико бо лѣтѣ рече работаю тебѣ, николи же заповѣдь твою престоупи^х* (24); *Такъ то много може^т покааніе* < *толика естъ покааніа крѣпость* (25); *а ижѣ тежѣ и оутерпѣли много дла вѣры* < *и тако много вѣры ради пострадашиа* (26); *Такъ много оутерпѣлисте надаре^не* < *толика пострадасте въсоуе* (26); *много такового терпите* < *мнвого страждетѣ* (40); *безпотребне такъ много талантовѣ срѣбра назбырал-емѣ* < *безвѣрѣменно толики сребреникомѣ събрахѣ таланты* (116); *кто виномѣ естъ заражоный, дшею много и розмаите грѣшити моуситѣ* < *егда оубо оумѣ ѿ вина оутомленѣ боудетѣ, подобное страждетѣ злымѣ съоузньцемѣ* (145); *Абовѣ^т в часть доброго повоже^л, много естъ товаришовѣ* < *блгоднѣствоующимѣ бо дроуси мноси* (146); *Кройникѣ и писмѣ стары^х читати не лѣнѣиса, абовѣ^т в нихъ наидешѣ то без пращи, на що инише много працювали* < *Списаніа древнаа прочитати не лѣнѣиса. в нихъ бо вбращеши безѣ троуда, таже вни съ троудомѣ снискашиа* (167); *А оуста похвалы го^оныя, которыхѣ мова естѣ правда, много позжитечного и томоу^о, кто ихъ мает и кто ихъ слоухаетѣ^о, приносятѣ* < *оуста же похвална съ истинною бестѣдоующаа, много имоущаго и послушающа^х ползуютѣ* (171); *Не лѣноуиса стары^х мѣжовѣ читати порады, много бовѣ^т в ни^х найдешѣ речій потребны^х* < *Не лѣнѣиса древнихѣ моужѣ прочитати съвѣтованіа, многа бо в нихъ вбращеши потребнаа* (175). Як видно – наведено всі приклади зі словоформою *много* –, далеко не в усіх випадках ужиток форми *много* ґрунтується на цій самій формі в цєл. тексті. Додаймо, що пізніше і в більшості укр. говірок лексична основа *мног-* було здебільше замінено іншою основою (у суч. станд. укр. мові: *багато*).

Окрему групу основ, які відхиляються від пол., складають суплетивні форми порівняння:

больший: *до большое злости* (IV); *Далеко большей може^т Бгѣ до вное зновѣ тебе потлѣгноути* [...] (5); *далеко болшей* (2); *ламентѣ, шириий и бо^оший* (2); *далеко бо^ошийе на^о вные и зацнѣгийше стости* (3); *тымѣ большіе лѣка^нства* (13); *и несмертелны^х речій прагненье, заразѣ большимѣ сѣ ставаетѣ* (134); *найбо^ошиа бѣда* (105); сюди ж належить: *та^жкіе справы и притроу^оныя заплааты прибо^ошиют* (98). Кореня *bolj-* не трапляється в ранньомодерній пол. мові,

натомість у ранньомодерних руських текстах де-не-де вживається полонізм *венкийй, вентийй* (дивись відповідні гасла в СУМ XVI–XVII).

*ме^ишійй: А которые соу^и ме^ишими ѿ тебе възглаго^и твоее звѣ^ихности (164); сюди ж належить оуме^ишатъ (22). Деінде у самому Л трапляється відповідник пол. форми *тніеј-sz-*, див. в *мнѣйшой речи ест-есть кроль, а в бошой не ест-есть (135), намнѣй (V)*.*

Деякі основи, що суттєво відрізняються від пол. відповідників, трапляється серед службових слів:

2.1. Займенники

*сей: на семъ свѣтъъ < в настоѣщемъ житіи (32); вгнѣ^и [...] Сей бовгѣмъ вгонъ < [...] вгнѣ. сей оубо (34) (сей трапляється часто): в укр. мові цей займенник збережено досі (у сучасній стандартній мові переважає вжиток зміненої форми *цей < оцей < от сей*), у пол. мові цю функцію перейняв займенник *ten*.*

*тотъ: то^и кроль < црѣ (15; без займенника у цсл. тексті); то^и „, который пере^и слнце^и ховае^и сѧ < ꙗко же бо иже крѣмѣ свѣта себе творѣи (13); свѣтъ то^и < миръ (131; без займенника у цсл. тексті); на то^и ча^и (17; без відповідника у цсл. тексті) (тотъ трапляється часто). Завважимо, що деінде трапляються форми займенника *тамтотъ*, пор. пол. *tamtę*: та^ито^и свѣтъъ < тамо (28).*

*теперь, теперѣшнійй: где теперь соутъ (31); теперѣшнее спѣстоше^ие (4); ѿ теперѣшнихъ соутъ розни (34); абов^и теперь то пѣскал-есть сѧ на жекглова^ие (94); и теперь вповѣдаю, ижъ кѣ^и прійдѣ зновѣ, не боудѣ жаловати (82); и теперъ взнаймоую, ꙗко бы^и сам та^и былъ повторе (82); по^инеси жѣ теѣды и тепе^и розоумные свои вчи (43); теперѣшійи живо^и (38) Перекладач послідовно уникає яскравих полонізмів *теразъ, теразнѣйшійй (< teraz, terazniejszy)*, що засвідчені в деяких інших „руських простомовних“ творах.³³ У пол. мові нема одноосновних відповідників (однокорінне слово *dopiero* має інше значення).*

коли ‘колись’ (виступає тільки в функції займенника, не як союз): Если бы-сь коли в ла^иню оувошо^и на^ибытъ распаленѣю на^ипристо^иность. ве^илоигъ того собѣ тогды порозѣмѣвай гее^искіи вгонъ. Альбо если-сь коли на вгневѣю spro-

³³ Див. Тимченко, *Матеріали...*, п. г. *теразнѣйшійй*.

дзе хора¹ вный вгчный поломгнь собгь на память приведи < Аще бо когда въ бани боудеши, стлнгийше оустроенный паче потребнаго, тогда ми геенскій помысли вгнь. и аще когда вгнемъ держанъ еси стлнымъ, къ вномꙋ пламеню оимъ пре^дстави (34); И если коли видали его, же сѧ явилъ на рынокъ [...] < аще когда видахоу и явлѣшасѧ на тръжици (76); И не то тылько, але и личноу и инакиостью та^к бо^лшими ѿ тепергъини^х, ижъ ангъ на^д срце члкови то не взышло коли < и не се токмо, но и количествомъ, и качествомъ толико лочуша ѿнастолицѣхъ соутъ. тако ни на ср^дце члкоу възыйти когда (51); Всѣ дны на прочита^е, и всѣ ночи на молитвы впорожнены были. санъ ѿцовскій не вспоминал-есѧ. ангъ бога^тство на оумысли коли приходило < вси оубо блхоу начтенїа днїе. всѧ же ноци на млтвы оупражняхоусѧ. несана баше ѿча поманути, ни богатства въ оумгъ приати (94); А ты вчи по^днгъси^и, „лице ѿворочаешъ. и ле^дво коли ажъ ти докоуча^т просѧчи, ркомо то оужалоуешъсѧ < ты же вгжда възводиши. и едва нгькогда множицею молимъ прекланѧешисѧ (124); а если кого роскоши такъ вѧзна поволокаю^т, не позволи^т Бгъ во^дностю звѣтл^дства такового почтити коли < его же бо тако раба сласти привлечатъ, не блговолитъ Бгъ свободоу побгды почести его когда (135); А кто перишмъ товаришо^м, албо паномъ не потребнымъ и нестаточнымъ нашолсѧ, такъ же тебѣ тобгъ прихилнымъ и потребнымъ таковѣи боудетї коли < иже бо прилгженїи в древнихъ друзгъхъ бывѣ, прилгженъ и тебѣ быти оувѣритсѧ. а иже прѣвгъишимъ другомъ, или владыкамъ, не потребенъ же и малодоушенъ явлѣсѧ, како оубо в тебѣ прилгженъ и потребенъ явитсѧ когда (144); ангъ тежъ смоутнымъ коли боудѣ < ни же оубо драхлоуа когда (153). У тексті часто виступае полонїзм кгда (VI), так само часто вживається заперечувальний займенник нгькгда, див. Чого нехай нгькгда не боуде^т, абы-сѧ мгліи до вжене^та позволили коли < еже да не боидетъ тебѣ причаститисѧ бракоу когда (100).

колько, только: А сколько бы-сѧ те^т собгь лгтъ тоуши^и на се^т свгтъгъ заживати роскоши. та не сподгваюсѧ тобгъ больше на^д пѧтьдеса^т лгтїи потрѣвавши. А поты^т в глбokoую старость прїйти < Колико хоцещи тебѣ пребыти, настоѧцаго житїа наслажденїе. азъ оубо не мню тебѣ вѧцше, или пѧтьдеса^т лгтъ не достояти, тако въ послгднюю старость прїйти (33); Бо сколько з розгмо^м позитечна быти может, только без розгмоу шкодитъ^т, кто ее маетъ < елико бо сѧ разоумомъ плгзовати можетъ. толико без разоума вредитъ имоуцихъ. (136) (трапляється часто); деїнде в Л часто виступае полонїзм иле, на відміну від *тыле.³⁴

³⁴ Нема відповідного гасла в *Матеріалах...* Євгена Тимченка.

*ѡколь, ѡсюль, ѡтоль/ѡтола: и тоє то є^с, що и^м не допѣцає^м прозрѣти, и наве^рнѣтисѧ^с, ѡколь выпали < и се єсть еже тѣхъ не вставляетъ възрѣти, и възвратитисѧ ѡнюдѣ же и спадоша (5); и абы не възшолъ чере^з покааніє ѡколь выпал < яко да [...] възыйдетъ покааніємъ ѡнюдѣ же испаде (30); и идоу звязаный ѡколь верноутисѧ не єсть речъ можнаѧ < градоу звязанъ ѡнюдоу же възвратитисѧ нѣсть прочее (116); наймоу собѣ ѡсюль причи^нцовъ оубогихъ < на мзда правдословца ѡсюдоу ницаѧ (118); кѣ^ды ѡидемо ѡсюль < изишедшихъ ѡсюдоу (108); ѡтоль выходити < еже ѡтоудѣ исхода (10); и ѡтоль если бы зновѣ на дорогѣ цнотъ наве^рноутисѧ хотѣ^т < и ѡтоудѣ възвратитисѧ възхоцетъ паки, къ добродѣтелному поуту (19); ѡтола Бгѣ ѡдалаетсѧ < ѡтоуду оудалаетсѧ Бгѣ (172). Усі наведені займенники трапляються часто (форма на -а (ѡтола) вживається лише один раз). Саме ці займенники досі властиві укр. мові: відкіль/відкіля, відсіля, відтіля. Нема в Л прямих одноосновних відповідників пол. форм *odkąd/odtąd* чи *skąd/stąd* (*одкудь/*одтудь, *откудь/*оттудь, *скудь/*студь, *зкудь/*зтудь); додаймо, що Євген Тимченко також не нотує їх у своїх *Матеріалах*.*

оувесь: Цей займенник стоїть окремо, адже у пол. мові XVII та раннього XVIII ст. на *wsze-* трапляються перш за все складені слова, як-от *wszechmocny*, *wszechmocność*, *wszechmogący*, *wszechnajświętszy*, *wszechnajwyższy*, *wszetcznica* тощо, а також суфіксальне утворення *wszechny*; загалом у ранньомодерній пол. мові вживаються переважно суфіксальні утворення *wszytek/wszystek*, при цьому остання форма властива пол. мові донині. Ситуація ранньомодерної пол. мови специфічна через те, що в непрямих відмінках ще доволі часто траплялися форми *wszego*, *wszej*, *wsze* (у множині), *wszem*, *wszech*, тощо (вкрай рідко трапляється *wsze* в однині (*wsze* [...] *stworzenie*; картка 595 в *Karptomeci СПМ XVII–XVIII*, п. г. *wsze*), проте загалом займенник дефективний (у сучасній пол. станд. мові безсуфіксальні форми виступають лише в сталих вираженнях, як-от *wsze stworzenie*, *po wsze czasy*, *ze wszech miar*, *wszem (i) wobec*. Саме тому ми тут не наведемо приклади, що в них у ранньомодерній пол. мові ще засвідчені безсуфіксальні форми, як-от *личбы з всего вѣка* (VII), *Бгѣ, который на^д всѣми єсть^с, слоужатъ* (52) (див. *nad wszemi* з пол. Біблії згідно з перекладом Якуба Вуйка 1599 р.), тощо. Тому нас перш за все цікавлять такі приклади: *свѣ^м оувесь* (136), *и все злоє чини^м* (12); *не все^с, що-ко^двекъ чиниши^ь* (161); *Не пытаю тѧ^с, если-сѣ всю прочиталъ* (177); *все в цѣлості зоставивши* (17); *все пове^ргъ з души* (43); *Ннѣ бовѣмъ жалем єсть вг^рненное бра^нское все згромаже^е. а вѣдчностю и потѣхою невѣрныхъ збориско* (73); *Все сѧ тоє розлетѣло* (31).³⁵

³⁵ Цсл. відповідники не наведемо, адже в цсл. мові закономірний безсуфіксальний займенник, як і в укр. мові.

2.2. Прийменники

посль: *а послѣ порады естъ розмыслѣ < по съвѣтованіи бо възможности естъ размыслити* (140). Прийменник *посль* виступає в Л лише раз, при цьому цікаво, що він перекладає цсл. *по*, яке і в ранньомодерній рус. мові вживається часто. У ранньомодерній пол. мові нема форми *pośle* (див. ССтп та СП XVI).³⁶

черезь: *и чере^з пр^ррка оупоминаль его < и пр^ркомъ съвѣтова емоу* (19); *чере^з напмина^е пророка < ради прр^ока гль* (21). Прийменник *черезь* виступає доволі, однак значно частіше трапляється полонізм *презь*, див. наступний приклад, у якому обидві форми виступають в одному контексті: *и видѣти боуде^т речь мо^жнаа самого крола. южъ не пре^з подобенства, анъ чере^з заслонъ, але тваръ в тва^р < зрѣти мощно естъ самого цра. не к томуо въ гаданіих, ни же въ зерцалѣ, но лицемъ къ лицуу* (44).

3. Висновки

У статті було обговорено ті лексичні основи з руської частини доволі об'ємної двомовної (церковнослов'янсько-„руської“) пам'ятки „Лѣкарство на оспалый оумыслъ чоловѣчій“ 1607 р., які не мають прямих відповідників у ранньомодерній польській мові. Деякі з цих лексичних основ стосуються семантичної сфери православної релігії, інші зумовлені церковнослов'янським зразком перекладу; певна група основ оприявнює, що перекладач Дем'ян Наливайко – так само як інші його учасники – чомусь унікав певних виразних полонізмів (*patrzec̣, rzucić*), хоч і в його тексті деінде трапляється їх дуже багато (про полонізми в пам'ятці ітиметься в окремій статті). Додаймо, що навіть серед тих основ, які відрізняються від польських, є чимало однокореневих. Окрему групу в дифренційному списку складають суплетивні форми порівняння та деякі службові слова (завважимо, що такі і серед службових слів у мові пам'яткиє чимало полонізмів).

³⁶ Щоправда, пошук на сайті SP XVI начебто виявляє один приклад з прийменником *pośle*, проте це помилка: у тексті, з якого начебто взято приклад, такої словоформи нема.